

DOI:10.26104/NNTIK.2022.40.42.076

Мирзахидова М.И., Сайидырахимова Д.С.

ТАТААЛ ТАКТООЧТОРДУН ТЕКТЕШ ТИЛДЕРДЕГИ ЭКСПОНЕНТТЕРИ

Мирзахидова М.И., Сайидырахимова Д.С.

ЭКСПОНЕНТЫ СЛОЖНЫХ НАРЕЧИЙ В РОДСТВЕННЫХ ЯЗЫКАХ

M. Mirzakhidova, D. Sayidyrakhimova

EXHIBITORS OF COMPOUND ADVERBS IN RELATED LANGUAGES

УДК: 80/81

Макалада татаал сөздөр жөнүндө, алар катарында татаал тактоочтор боюнча дүйнө тил илиминдеги талаш-тартыштар, полемикалар жөнүндө, татаал тактоочтор татаал сөздөрдүн бир көрүнүшү болгону себептүү татаал сөздөрдүн жасалышы, алардын тубаса сөзгө, сөз айкаштарына мамилеси; татаал сөздүн термини сыяктуу проблемалардын бардыгы татаал тактоочторго да тиешелүү экендиги, түркий тилдерде, алардын ичинде салыштырылып жаткан эки тектеш тилдерде да татаал сөз, татаал тактооч жөнүндөгү азырка чейин улантылып жаткан полемикалар жөнүндө сөз болот. Татаал, кайталама, кошмоктактоочтор мазмуну тарабынан түрдүү кыл кубулуштар экендиги; тактоочтун структуралык типтерин негизинен, тубаса, кош, кошмок жана кайталама тактооч сыяктуу типтерге бөлүштүрүү зарыл. Кош, кошмок жана кайталама тактоочтордо белгилүү бир жалпылык – эки же андан көп тарыхый уңгу болгонунун негизинде алардын бардыгы бир курулуу тибине биригиши мисалдар аркылуу далилденет.

Негизги сөздөр: кыргыз тили, өзбек тили, европа тили илим, тактооч, татаал, кайталама, кошмок тактоочтор.

В статье рассматриваются сложные слова, в том числе споры в мировой лингвистике о сложных наречиях: полемика образования сложных слов, сложных наречий, их отношение к простым словам и словосочетаниям; тот факт, что все проблемы, такие как термин сложного слова, относятся и к сложным наречиям; речь идет о полемике по поводу сложных слов и сложных наречий в тюркских языках, в том числе и в двух сопоставляемых языках. Сложные, составные и наречия-повторы являются разными по содержанию явлениями. Структурные типы наречий следует разделить на три типа, в основном, простые, составные и наречия-повторы. Все выводы закрепляются примерами.

Ключевые слова: кыргызский язык, узбекский язык, европейский язык наука, наречия, сложные, повторяющиеся, сложные наречия.

The article deals with compound words, including disputes in world linguistics about compound adverbs: the controversy of the formation of compound words, compound adverbs, their relation to simple words and phrases; the fact that all problems, such as the term of a compound word, apply to compound adverbs as well; we are talking about the controversy about compound words and compound adverbs in the Turkic languages, including in the two compared languages. Complex, compound and adverbs-repetitions are phenomena of different content. The structural types of adverbs should be divided into three types, mainly simple, compound and repetition adverbs. All conclusions are supported by examples.

Key words: Kyrgyz language, Uzbek language, European language science, adverbs, complex, repetitive, complex adverbs.

Татаал сөздөрдүн тилдик табияты, жасалышы, жазылышы ж.б. түркология, орус тил илиминде өткөн кылымдын ортосунан баштап эле изилдөө объектиси

болгон. Татаал сөздүн тилдик өзгөчөлүктөрүн аныктоо, негизинен Европа тил илиминде пайда болуп, ал орус тил илиминде улантылып, кийинчерээк түркий тилдер изилдөөсүнө да кирип келди. Муну татаал сөз термини астында бирден көп сөздөн түзүлгөн бирдиктерди түшүнүүдө көрүү мүмкүн.

Кыргыз, өзбек тил илиминде да татаал сөз термининин түркологияда түрдүүчө берилиши жана мунун натыйжасында «татаал сөз», «кош сөз», «составдуу сөз» терминдеринин аралаш колдонгондугу, бул болсо өз иретинде, нукура татаал сөздүн тилдик мазмунун андоо жана түшүндүрүүдө белгилүү чаташтыктар келтирип чыгарганын, негизинен, татаал сөз дегенде кандай тил бирдигин түшүнү зарылдыгын көрсөтүүчү: «Татаал сөз дегенде өз ара байланышкан эки жана андан көп сөз эмес, бирден көп уңгу (негизден) дан жасалган бир сөз түшүнүлүшү керек» [11, 19-б., 12, 47-б., 13, 87-б.] деген аныктаманы туура деп эсептейбиз. Бирок мындай тыянакка келүүдөн мурда түрдүү көз караштар болгон. Татаал сөздөр, алар ичинде татаал тактоочтор түшүнүгүнүн тутуму жана түзүлүшү боюнча тил илиминде эки көз караш бар: биринчиси кошмок, мисалы (*бир аз -бир оз*), сөздөрдүн кайталаанып айтылышынан кайталама (*бат-бат – бот-бот, кап-кап – қоп-қоп*) кошмок (*аста-секин, остун-устин*) сыяктуулар татаал сөздүн бир көрүнүшү катары бааланса, [11, 18-б., 12, 33-б., 13, 47-б.] экинчи тараптан алардын ар бири өз алдынча кубулуш эсептелинип, кошмок сөз дегенде лексикализация усулу менен жасалган татаал сөз түшүнүлөт [13, 67-б.].

Татаал, кайталама, кошмоктактоочтор мазмуну тарабынан түрдүү кыл кубулуштар экендигин билүү зарыл, себеби тактоочтун структуралык типтерин негизинен, тубаса жана татаал эмес, тубаса, кош, кошмок жана кайталама тактооч сыяктуу төрт типке бөлүштүрүү керек эле. Кош, кошмок жана кайталама тактоочтордо белгилүү бир жалпылык – эки же андан көп тарыхый уңгу болгонунун негизинде алардын бардыгы бир курулуу тибине биригет. Ушул абал кээ бир изилдөөлөрдө кош, кайталама тактоочтордун «кошмок тактооч» термини астында үйрөнүлүшүнө себеп болгон. Ошондой болсо да, алардын ар бири жасалуу жолу, себеби жана натыйжаларына карай өз ара айырмаланат. Татаал сөздөр кандай жол менен жасалышы, тутуму кандай сөз түркүмдөрүнө тиешелүү болушуна карабай жасалма сөз катары каралат жана алардын белгилүү көп бөлүгү лексемализациялануу

кубулушун мөмөсү эсептелинет жана бардык тилдердин лексикалык корун байышына кызмат кылат.

Адегенде «татаал сөз», «татаал тактооч» деген терминин аныктап алалы.

Кыргыз тилиндеги татаал сөздөрдү К.Тыныстановдун сөз уңгуларын: жалкы уңгу, кош уңгу жана кошмок уңгу деп бөлүштүрүүсүнөн башталган. Андан соң К. Бакеев бул жобону андан ары улантып, ага бириккен деген уңгунун жаңы түрүн кошумчалайт [2, 78-б., 5, 301-б.]. Окумуштуу Д.Исаев татаал сөздөрдү кошмок, кош жана бириккен сөздөр деп, аларды уңгунун эмес, сөздүн түрлөрү катары карайт [2, 288-б.].

Академик Б.Ө. Орузбаева «Татаал сөздөр жөнүндө» аттуу макаласында «...кош, кошмок жана кыскартылган сөздөрдү өз ичине алган, составы жагынан татаал, бирок бир гана маани берүүчү сөз тизмектери татаал сөздөр деп аталат. Мындай аныктама негизинен туура, бирок, эгерде «кош» жана «кыскартылган» сөздөр деген терминдер алар ичине алган маселелердин маанисине ылайык келсе, «кошмок» деген термин өз ичине алган маселелердин мазмунуна анча так жооп бере албайт, анткени «кош» – бир нерсенин эки бөлүктөн турганын көрсөтөт. Ошондуктан *аркы-берки, ата-эне, үй-жай, оюн-кулку, сорпо-шилеч* ж.б. сөздөр буларга карата «кош» сөздөр деген терминдин колдонулушунун туура экендигине далил болот. Ал эми «кошмок» болсо эки нерсенин бири менен биринин ажыралгыс бирдикте кошоктолушун көрсөтөт. Бул жагынан *бүгүн, быйыл... тыяк, быяк* ж.б. карата гана «кошмок» деген терминди колдонууга болот. Ал эми *өнөр жай, темир жол борбордук комитет... жогорку окуу жайы* ж.б. сөздөр составы жагынан эки жана андан да көп сөздөрдөн түзүлгөн. Ошондуктан буларды кошмок деп айтууга болбойт. Демек, мындай сөздөр (жалпы эле кош жана кыскартылган сөздөрдөн башкалары) «татаал» сөз деген жалпы термин менен берилиши керек» деп туура белгилеген [7, 44-51-бб.].

Татаал сөздөрдүн өзгөчөлүктөрү арбын, анткени кош жана кыскартылган сөздөр деп аталган сөздөрдүн тобунун жасалыш өзгөчөлүктөрү белгилүү бир эрежелерге таянса, татаал сөздөр алардан тап-такыр башка эрежелердин негизинде түзүлөт [7, 44-51-бб.].

Татаал сөздөр бир топ терминдер менен чаташтырып колдонууда.

С. Давлетов, С. Кудайбергеновдор: «Татаал сөздөр – жөнөкөй сөздөргө караганда көп кырдуу бирдик. Алардын (татаал сөздөрдүн) тутумундагы компоненттердин бир бүтүндүктү түзүшүндөгү улгүлөрдү баары эле бирдей эмес. Анын үстүнө ар бир компоненттин маанилери, морфологиялык табияты, фонетикалык жактан карым-катышы да түрдүүчө. Бул өңдүү бөтөнчөлүктөр татаал сөздөрдү өз ичинен жалпылаштырып, төмөнкүдөй топторго бөлүүгө мүмкүнчүлүк берет: 1) кош сөздөр, 2) кошмок сөздөр, 3) кыскартылган сөздөр» [4, 29-б.] - деп татаал сөздөрдү бул багытта үч топко бөлөт.

Демек, кыргыз лингвистикасында татаал сөздөрдү уюшулуш жолдоруна карай бөлүштүрүү боюнча азыркыга чейин эки түрдүү пикир бар.

Татаал тактооч эки жана андан көп сөздөрдүн бир бүтүндүккө айланышынын негизинен пайда болот жана бир нече бөлүктөргө бөлүнбөгөн бир гана түшүнүктүү туюндурат [10, 79-б.].

Кыргыз жана өзбек тилдеринде тактоочтор жасалуу жагынан экиге бөлүнөт:

1. Сөздөрдүн биригишинен жасалган тактоочтор (кошмок тактоочтор).

2. Кош сөздөр аркылуу жасалган тактоочтор.

Түркий тилдерде сөздөрдүн биригишинен бир топ кошмок тактоочтор жасалат: Кыргыз., өзб., башк., тат., каз. тилдерде - *кечкурун – кеч+курун, бү+гүн; былтыр – был+тыр; быйыл – бул+жыл, эбак – не+убак; эчак – не+чак; өгүнү – ал/о+күнү*; өзб. тил. *бираз – бир+ аз, бирмунча – бир+мунча, бирйүла – бир+йүла, бирталай – бир+талай* ж.б. сөздөр фонетикалык жактан өзгөрүүгө учурашы аркылуу татаал формага айланат.

И.Абдувалиев кошмок сөздөргө мындайча түшүндүрмө берет: «Кошмок тактоочтор кошмок сөздөр кебетелүү тактоочтор болуп эсептелет: *алда кайда, алда качан, бир жылы, бир күнү, ар убак, ар дайым, эч жерде* ж.б. Бир катар кошмок тактоочтор биригип бир бүтүндүккө айланып кеткен. Компоненттери тыбыштык жактан өзгөрүп таанылгыс болуп калгандары да бар. Алар тилдин азыркы учурунда жөнөкөй сөз же жөнөкөй тактооч катары кабыл алынат: *былтыр, быйыл, эчак, бүгүн, өгүнү, бүрсүгүнү* ж.б. Булар тарыхый жактан гана мүчөлөнүп, татаал тактоочтор катары каралат. Былтыр (бир жылдыр), быйыл (бул жыл), эчак (не чак), бүгүн (бул күн), өгүнү (ол күн), бүрсүгүнү (бир соң күн) [1, 239-б.].

Өзбек тилинде да татаал тактоочтор лексикализациянын мөмөсү; алар кээ бир түркүмдүн маани өнүгүүсүнүн жолу менен тактоочко айланышы аркылуу пайда болуп, аларды төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүүгө болот:

1. Чыгыш (макон) жөндөмөсүнүн мүчөсүн алып тактоочко айланган бирикмелер: *бир пасда, хар холда, бир хамлада, бир бошдан, бир зумда, бир онда, бир тусда, бир хилда, бир холда, бир тарзда, бир текисда, бир сурьамда.*

2. Көптүктүн -лар мүчөсүн, таандык мүчөсүн алып тактоочко айланган бирикмелер: *бир замонлар(и), бир пайтлар(и), бир вақтлар(и).*

3. Түрдүү -а, -аси, -лама сыяктуу мүчөсүн алып тактоочко айланган бирикмелер: *бирйүла, бирйүласи, бир ёқлама, биратүла, биртомонлама, хар ёқлама.*

4. Иран изафеттеринен түзүлгөн сөздөрдөн: *астойдил<аз тахти дил (қалб құридан).*

5. *Шу, бир* формасын алган сөздөр аркылуу тактоочко айланган бирикмелер: *шу дафъа, шу аснода, шу сафар; бир қадар, бир талай, бир сафар, бир нафас.*

Кыргыз тилинде да сөздөрдүн биригишинен жасалган тактоочтордун биринчи компоненти катары *бир, эч, ач, алда* сөздөрүнүн жардамында тактоочко айланган бирикмелер бар: *бир маалда, бир кезде, алда кайда, ар качан, эч кайысыл, эч убакта, алда качан* ж.б.

Эски өзбек тилинде *бир, ҳар* сөздөрү менен мезгил, убакыт, абал ж.б. маанилерин билдирүүчү кош тактоочтор жасалган: *Нэ аж, аб, йэтсэң Атайи бир тун ул ай васлына* (Отойи, 32-б). *Бир сары йолыны дарйя тутты.* (ШН, 49). *Нāgāх бир тарафга қылсаң агар сафар сен...* (Мук.67). *Беи мың-алты мың бир хил учар* (БН, 360). *Ҳар кэчә йүзи йāды билә йығларам* (Лут., 185а). *Өтәр етти фалактын ҳар саҳар āхың сэниң* (Отойи, 32-б). *Өзгә бирлә май ичәр ҳар қайда анын рашкыдын* (Фурк. I. 32) [12, 44-б.].

Өзбек, кыргыз тилиндеги тактоочтордун жасалышына *алда* сөзүнүн биригиши аркылуу изилдөөчүлөр бирдей жыйынтыкка келишет [3, 56-59-бб.] мисалы: *Алла, ҳеч* жана *ҳамма* сыяктуу сөздөрдүн зат атооч же тактоочко кошулушу аркылуу: *алламаҳал, аллапайт, аллавақт, ҳамма вақт, ҳамма ёққа, ҳамма ёқда, ҳамма ёқдан, ҳеч вақт, ҳеч маҳал, ҳеч маҳалда, ҳеч ёқдан...* *Кўзига уйқу келмай, алламаҳалгача ўйланиб ётди.* (Ойбек) – *Көзүнө уйку келбей, бир оокумга чейин ойлонуп жатты. Уйин-кулгу овозлари ҳамма ёқдан эшитилиб турди. – Оюн-күлкүнүн добушу бардык жерден угулуп түрдү.*

Бул сөз жана сүйлөмдөрдөгү тактоочторду (*ҳеч, ҳар, алла, қай*) илимпоз Н.Махмудов тактоочко эмес, ат атооч жана бөлүкчөлөрдүн катарында көрөт [6, 3].

Демек, өзбек, кыргыз тилиндеги тактоочтордун жасалышы лексикализация кубулушу менен байланыштуу болуп, тилдин жаңы сөздөр менен өнүгүшүнө оң таасирин көрсөтөт.

Бир сөз түркүмүндөгү кандайдыр бир жалпылыгы бар ар башка сөздөрдүн же кайталанган бир сөздүн тең байланыш аркылуу тутумдашынан жасалган татаал сөздөр кош сөздөр деп аталат [4, 31-б.; 9, 32-б.].

Кош сөздөр түгөйлөрүнүн маани жактан өз ара катышына, жасалышына, фонетикалык түзүлүшүнө карай үчкө бөлүнөт:

1. Түгөйлөрүнүн бардыгы өз алдынча лексикалык мааниге ээ болгон кош сөздөр: *дос-душман, улуу-кичүү, оң-терс, жаш-кары, сак-саламат, чымын-чиркей, аман-эсен* ж.б.

2. Түгөйлөрүнүн бири өз алдынча лексикалык мааниге ээ боло албаган кош сөздөр: *аке-жаке, жорук-жосун, кыз-кыркын, чай-пай, жаман-жуман* ж.б.

3. Түгөйлөрүнүн бардыгы өз алдынча лексикалык мааниге ээ боло албаган кош сөздөр: *оргу-баргы, үрүл-бүрүл, илең-салаң, кым-куут* ж.б.

Кош тактооч сөздөр кыргыз тилинде бириккен сөздөр аркылуу жасалган тактоочтордон төмөнкү өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат:

1. Бириккен сөздөр башка-башка сөздөрдүн биригиши аркылуу түзүлсө, кош сөздөр аркылуу жасалган тактоочтор бир эле сөздүн кайталанышы менен, же мааниси жактан бири-бирине байланыштуу болгон сөздөрдүн жупталып айтылышы менен жасалат. Өзбек тилинде мындай тактоочтор «такрор равишлар» жана «жуфт равишлар» термини менен анализденет. (Буга төмөндө кайрылабыз).

2. Бириккен сөздөр аркылуу жасалган тактоочтун ар бир компоненти алгачкы учурларда өз ара багынынкы байланыш аркылуу тутумдашса, кош сөздөр аркылуу жасалган тактоочтордун ар бир компоненти ал сапаттарга ээ боло албайт, анткени алар өз ара тең байланыш аркылуу тутумдашат.

3. Кош сөздөр аркылуу жасалган тактоочтордун кээ бирлеринин компоненттери маани жактан бири-бирине карама-каршы коюлса, бириккен сөздөр аркылуу жасалган тактоочтордун ар бир компоненти бул сапатка ээ боло албайт [3, 50-б.].

Кош сөздөр катарында бир эле сөздүн кайталанышы жана мааниси жактан бири-бирине байланыштуу болгон сөздөрдүн жупталып айтылышы кыргыз тилинде кош тактоочтор тутумунда, ал эми өзбек тилинде «жуфт равишлар» жана «такрор равишлар» термини менен жеке-жеке анализденет.

Адабияттар:

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. - 2008. - 223-б.
2. Бакеев К. Кыргыз тилинин грамматикасы, 1-бөлүк (фонетика жана морфология). - Ф., 1950. - 96-б.
3. Давлетов С.А. Азыркы кыргыз тилиндеги тактоочтор. Фрунзе. Кыргызокуупедмамбас. - 1960. - 170-б.
4. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили (морфология). - Ф.: «Мектеп», 1980. - 29-б.
5. Кыргыз тилинин грамматикасы, 1-бөлүк (фонетика жана морфология). - Ф., 1954. - 457-б.
6. Махмудов Н. Кайта куриш ва ўзбек морфологиясининг айрим масалалари./ Ўзбек тили ва адабиёти. - Т., 1988. - 3-сон.
7. Орузбаева Б.Ө. Татаал сөздөр жөнүндө. Мугалимдерге жардам. - 1958. - №4. - 44-51-б.
8. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili (darslik). -Toshkent: Universitet, 2006. - 207-б.
9. Рахматуллаев Ш. Ўзбек ва рус тилларини қиёслаш. - Ташкент, 1993. - 34-35-бб.
10. Шукуров Ж.Ш. Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр. - Ф., 1955.
11. Ҳожиев А. Ўзбек тилшунослигида қўшма сўзлар билан боғлиқ масалаларнинг ўрганилиш ҳолати // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент, 1988. - 4-сон.
12. Ҳожиев А. Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар. - Тошкент: Фан, 1963. - 145 б.
13. Ҳожиев А. Ўзбек тили сўз ясалиши. -Тошкент, 1989. -109 б.